

Шайгородський Ю.: Політична міфологія епохи «перебудови». *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім.Могили, 2007. Вип. 9. С. 140–148.

УДК 32.019.51

Ю. Шайгородський

ПОЛІТИЧНА МІФОЛОГІЯ ЕПОХИ "ПЕРЕБУДОВИ"

Друга половина 80-х років ХХ століття – період активного руйнування політичних міфів минулого і створення на тих руїнах міфів нових. Міфотворчість епохи "перебудови" мала свої передумови і особливості. Головні серед них - грандіозні зрушення в соціально-політичному мисленні на тлі емоційного сприйняття політичної дійсності, віри в мудру політику та очікування позитивних змін. Задекларована побудова "соціалізму з людським обличчям" вимагала нових оцінок попередніх етапів радянської історії. Центальною їх постаттю залишався Й.Сталін. Прикмета часу - письменники, публіцисти, філософи, історики звертаються до аналізу психологічних особливостей політичних лідерів минулого: М.Хрущова, Л.Брежнєва, Ю.Андропова, але передусім - Й.Сталіна. Новий етап міфотворчості полягав у спробах остаточно та безповоротно позбавитись "привиду сталінізму", що нависав над соціалістичною ідеєю як такою та дискредитував її у вихідних принципах.

* * *

У передмові до книги "Вожди и советники: О Хрущеве, Андронове и не только о них..." Ф.Бурлацький писав: "Щоб ми не говорили, головне про Сталіна і сталінізм було сказано вже тоді, в доповіді Хрущова на ХХ з'їзді КПРС, в повісті "Один день Івана Денисовича" О.І.Солженіцина, в романі В.Гроссмана "Життя і доля", написаним в ту пору, в працях багатьох публіцистів і політичних письменників. Треба знати про це, щоб думка не топталась на місці. Іншими словами, сьогоденні революціонери повинні опертися на вчорашніх реформаторів"¹. У цьому зверненні до сучасників відомого вченого, на той час народного депутата СРСР, - дух епохи, глибока віра в реформаторський потенціал політичного керівництва країни та глибоке переконання в усвідомленні головних помилок соціалізму.

¹ Ф.М.Бурлацкий. Вожди и советники: О Хрущеве, Андронове и не только о них... - М.: Политиздат, 1990. – С.9.

У цій публікації ми зосередимось на процесах в інтелектуальній та духовній сферах епохи "перебудови" та періоду її завершення, що безпосередньо межує з розпадом радянської імперії. Для цього звернемося до аналізу "знакових" публікацій того періоду, що віддзеркалюють, на нашу думку, процеси руйнації і побудови політичної міфології епохи "перебудови". Досягнення та ілюзії цього періоду позначені усвідомленням грандіозного зрушення в соціально-політичному мисленні (визначимо його як "стрибок політичного мислення"), а ще - наївною вірою у те, що "стрибок" у свідомості негайно призведе до якісного стрибка у самому житті. Ця "дитяча хвороба" утопічної свідомості передбачала створення "царства Добра" у недалекому майбутньому за умови відмови від базових ідеологічних постулатів та їх заміни іншими, "правильними".

Досвід становлення "пострадянських" держав виявив поверховість віри у чудове перетворення усієї соціально-політичної інфраструктури за умови заміни основних складових радянського політичного дискурсу на складові дискурсу "демократичного" (таких, як "ринок", "свобода", "плюралізм", "демократія", "громадянське суспільство", "середній клас"). З позиції цього досвіду стає очевидним, що ідеологи "перебудови" бачили винятково позитивні сторони знищення "радянського проекту" як у теорії, так і на практиці, не підозрюючи про ті соціальні хвороби (у вигляді масового катастрофічного збіднення населення, зростання злочинності, небувалої корупції, демографічної кризи, кризи цінностей), що призведуть до смерті цього проекту. Іншими словами, весь пафос "перебудовчої ідеології", що знайшов відтворення у "перебудовчій літературі", полягав у знищенні "доценту" стереотипів панівної соціальної релігії – "марксизму-ленінізму", обґрунтування принципів свободи, політичного плюралізму та побудови нового суспільства та нового типу "світлого майбутнього" з "чистого аркуша". Утопічність такого очікування "держави загального щастя" відштовхується від вищезгаданої діалектики "деструкції" та подальшого "Великого Стрибка" як конструктивного історичного спорудження, а також від того, що основою цього радикального суспільного перетворення та досягнення "Абсолюту" була Ідея, що передувала практиці і не мала у цій практиці жодних аналогів. Йшлося, зрештою, про знайомий нам з історії Російської імперії інтелігентський проект, що аж ніяк не знижує його значення для подальшої історії політичної думки та політичних практик держав экс-Радянського Союзу та України в тому числі.

Перш ніж перейти до аналізу цього надзвичайно цікавого феномена, необхідно зробити декілька застережень. По-перше, весь масив літератури, що має безпосереднє або непряме відношення до даного проекту, не становить програмного цілого, в якому ясно усвідомлювалась мета (скажімо, відхилення "радянського проекту") та чітко визначались методологічні засоби, необхідні для обґрунтування його альтернативи у вигляді політичного плюралізму. Нині можемо лише ретроспективно відзначити певну тенденцію, що зрештою призвела до радикальних змін масової політичної свідомості. По-друге, необхідно пам'ятати, що суб'єктивно багато хто з політиків, філософів, ідеологів могли не ставити своїм завданням відмову від радянського проекту, але плекали ілюзії стосовно можливості його "вдосконалення", реформування, побудови соціалізму з "людським обличчям".

Сам ідеологічний концепт "перебудови", що замінив надто радянський концепт "прискорення" (концепт, що фіксував винятково кількісний аспект запланованої модернізації соціалістичного суспільства, модернізації, що відсилає до сталінських "джерел") робив акцент на якісній модернізації, яка передбачала перегляд деяких принципів, котрі ще недавно здавались непохитними. Така заявка відсилала вже не до сталінського дискурсу, а воскресала дискурс хрущовської "відлиги", намагалася повернутись до тієї точки, з якої "відлига" почала перетворюватись на "заморозки" та закінчилась "епохою застою" (це словосполучення було типовим для офіційного пропагандистського дискурсу тих років, дискурсу М.Горбачова-О.Яковлева). Нова, вже горбачовська "відлига", претендувала на те, щоб, поглибивши незавершені починання М.Хрущова та відродивши на радянському ґрунті проект "празької весни", відштовхнутись від "поганого" соціалізму у вигляді "адміністративно-командної системи" (ще одне кліше тих років) та вирушити у напрямі "істинного соціалізму", "соціалізму з людським обличчям".

Зазначений тип модернізації, яку ми умовно визначили як "якісну", не передбачав абсолютної відмови від марксистсько-ленінського розуміння політики, але, навпаки, постулював певний ідеологічний риторизм, "очищення" вчення від усього наносного, його еволюцію до "джерел" (цій стратегії відповідали тодішні лозунги "Назад до Леніна!" та горбачовський девіз "Більше соціалізму!"). Парадоксальність цієї трансформації виявилась у тому, що справжня ревізія марксистсько-ленінізму здійснилася в результаті спроб критики ревізій минулого (наприклад, ревізії

сталінської). Ця ревізія проходила поетапно. Умовно ці етапи можна назвати "десталінізацією", "деленінізацією", зрештою - "демарксизацією". Остання зачепила й економічний вимір соціалістичного проекту з радикальною "переоцінкою цінностей" щодо святої святих марксизму – суспільної власності на засоби виробництва та переваг планової економіки стосовно економіки ринкової. Докладніше зупинимось на першому етапі творення міфу про "демократичний соціалізм". Від успіху "десталінізації" значною мірою залежав емоційний рівень сприйняття цінностей нового політичного мислення.

Ідея "демократичного соціалізму" починалася зі спроби остаточно та безповоротно позбавитись "привиду сталінізму", що нависав над соціалістичною ідеєю як такою та дискредитував її у вихідних принципах. Саме ця особливість зближує період перебудови з хрущовською "відлигою". Проте, їх відмінністю виступає радикалізм перебудови у запереченні даного явища у порівнянні з половинчатістю хрущовського викриття. Забігаючи наперед, можна сказати, що цей радикалізм і призвів до краху радянського ідеологічного моноліту. Він обумовив новий ренесанс "табірної" літератури, перевидання творів Солженіцина, Шаламова, Гроссмана, Домбровського, великої кількості мемуарної літератури, яка викривала жахи концентраційних таборів (у цьому контексті доречно згадати мемуари Л.Разгона). Фон сприйняття цього масиву літератури у масовій свідомості полягав у загостреному відчутті нечуваних злочинів, які стояли за сталінською системою, що, у свою чергу, підводило до простого висновку про те, що за цією системою стояла купка лиходіїв зі Сталіним на чолі (паралель Сталін-Гітлер у цій матриці сприйняття була найбільш поширеною). Зміщення у сприйнятті цих явищ втілювалось не у тезі про те, що сталінізм являв собою тип "злочинної держави"², а у тому, що його причиною були певні характерологічні особливості окремих постатей (скажімо, психопатологічні особливості характеру Сталіна, такі його риси, як "підозрілість", маніакальна жадоба влади тощо).

Іншими словами, проблема полягала не в тому, що сама система призводила до соціальної селекції владної еліти, а у тому, що патологічні особистості занесли "вірус" та шкоду в одвічно гуманістичну архітектоніку проекту "реального соціалізму". Особистісний, психологічний присмак в оцінці феномена Сталіна відчувався в

² Цю тезу чітко у кінці 1980-х озвучував у своїх публічних лекціях такий відомий радянський філософ, як Ерік Соловйов.

офіційній пропаганді перебудови навіть в деяких лінгвістичних ознаках. Скажімо, у тому, що ця пропаганда уникала терміна "сталінізм", де очевидна імперсональність, натомість М.Горбачов використовував поняття "сталінщина", де увага акцентується на особі самого Й.Сталіна.

Однак, подібна презентація Сталіна в ролі основного міфологічного чудовиська не могли протриматись надто довго та стати на заваді подальшим питанням про зв'язки Сталіна та Леніна, Сталіна та Маркса, Сталіна та радянського проекту, Сталіна та соціалістичної ідеї як такої, тобто політична міфологія вимушено поступалася місцем політичній аналітиці. Показовою публікацією, що ілюструє цю тенденцію, видається стаття Олександра Ціпка "Витоки сталінізму", надрукована у чотирьох номерах журналу "Наука и жизнь" наприкінці 1988 – на початку 1989 рр. Ця публікація відображає протиріччя перебудовочної свідомості, де "дозвіл" на радикальну критику наштовхувався на заборону зачіпати "священну корову" соціалізму та деяких штампів його сприйняття у масовій свідомості. Стаття містила кілька тезових "блоків" деконструкції сталінізму. Перший з них був пов'язаний із проблемою закономірності появи цього явища у рамках базового марксистського політичного проекту. Сама постановка питання вже виходила за межі винятково моралістичної критики сталінізму як фундаментального спотворення марксизму–ленінізму і порушувала питання про концептуальну спадкоємність сталінізму та марксизму. Відповідь Ціпка на це питання видається логічно непослідовною. З одного боку, він дотримується тези про те, що у вченні Маркса та Енгельса вже були зерна сталінського терору та ГУЛАГу, і Сталін лише довів до логічного завершення ці складові соціалістичного проекту. Таким чином, дослідник зняв зі Сталіна моральну відповідальність за його вчинки та переніс тягар на "трагедії та помилки революційного робітничого руху".³

Розвиваючи свою тезу, Ціпка дійшов висновку, що вчення Маркса та Енгельса і "реальний соціалізм" як його продукт не має жодного стосунку до сучасного революційного робітничого руху і "навіть вже може втілитись в реальності".⁴ У контексті цієї тези Ціпка проводилась думка, що по суті Сталін майже не відхилявся від марксистської лінії і в основних моментах дотримувався марксистської букви. Ядро марксистської ідеї "чистого соціалізму" дослідник вбачав – причому досить

³ А.Ціпка Истоки сталинизма. Очерк 1. О зонах, закрытых для мысли//Наука и жизнь, 1988, №11, С.48

⁴ Там же, С.47. Неважко помітити, що Ціпка, попри усю правильність цих інтуїцій, протирічить самому собі в тому смислі, що його попередня теза стверджувала якраз протилежне, а саме те, що сталінські сценарії приховувались у надрах *самого* революційного робітничого руху, в революційному принципі як такому.

справедливо – в тому, що рух до соціалізму був представлений як "процес відокремлення сторонніх частин від соціалізму у стані зародження" у вигляді відмови від багатокладності в економіці, ліквідації дрібних селянських господарств, централізації управління в економіці, протистояння небезпеці "дрібнобуржуазного переродження" суспільства шляхом його "пролетаризації", відкидання "буржуазної культури", запровадження атеїзму.⁵ Згідно з такою інтерпретацією, соціалістичний проект призводив до того, що "сталіністські" ідеї носились у повітрі і не тільки сповідувались самим Сталіним, але і його супротивниками, як, скажімо, у Л.Троцьким або навіть, ще раніше, вельми поміркованим, про-європейським марксистом Г.Плехановим.

У своєму аналізі "об'єктивної" природи сталінізму Ціпко пішов ще далі і побачив в ньому, з одного боку, закономірний підсумок європейських духовних пошуків (європейської "експансіоністської культури"), а з іншого – продовження традицій, укорінених в російській історії. Ці традиції російської "революційності" тісно пов'язані з такими явищами, як народницький тероризм, з майже релігійною вірою у спокутувальну силу кровопролиття та в терор як необхідну "будівельну жертву" загального щастя. Автор справедливо відзначав, що каталізатором усієї цієї соціальної міфології у значній мірі були події Першої світової війни: "Запах живої людської крові надовго позбавив духовної рівноваги не лише тих, хто зі зброєю в руках захищав нову владу, а й вождів революції. Слово "кров" полюбили і Троцький, і Сталін. Перший любив поговорити про "досвід революції, що димить від крові", другий – про кров окремих осіб – наприклад, про "кров Бухарчика".⁶

Таким чином, для сучасного дослідника аналіз феномена сталінізму, проведений у ті роки О.Ціпком, становить інтерес передусім як спроба вийти за межі його "психологізації" та подати у певному "структурному" ключі у вигляді історичного рівняння: "марксизм (плюс вся європейська традиція) + російська романтична "революційність" = сталінізм". Для процесу "десталінізації" епохи "перебудови" це був значний крок вперед у порівнянні з пропагандистською схемою критики "сталінщини", оскільки Ціпко виводить сталінізм безпосередньо із вчення Маркса та із соціалістичної ідеї як такої. Проте така половинчатість та логічна непослідовність теоретика виявилася в тому, що, вигнана з парадних дверей, ідея несподівано повертається через

⁵ А.Ціпко Истоки сталинизма. Очерк 2. Превратности "чистого социализма"/Наука и жизнь. – 1988. №12. – С.40

⁶ А.Ціпко Истоки сталинизма. Очерк 3. Эгоизм мечтателей/Наука и жизнь, 1989, №1. С.46-57

"чорний" хід шляхом апології Леніна. Так, здійснюючи порівняння проєктів "сталінізму" та "ленінізму", він відзначає: "...Той колгоспний лад, створений за сталінськими кресленнями, не має нічого спільного з ленінським ладом цивілізованих кооператорів".⁷

В результаті цього концептуального ходу соціалістичний проєкт начебто врятовано завдяки його ототожненню з колективними кооперативними господарствами (тема надзвичайно модна у той період). Однак акцент у цьому проєкті зроблено не на державному усупільненні великого виробництва, а перенесено у сферу сільського господарства. З явною натяжкою Ціпка робить ідеологом "сільського соціалізму" саме Леніна і тих діячів партії, які намагались поставити "селянське питання" у центрі своєї уваги і позиція яких суттєво відрізнялась від моделі сталінської колективізації. (Йдеться про таких діячів, як Бухарін та Дзержинський⁸).

В пропагандистській схемі Ціпка, що вимальовується крізь теоретичний аналіз, видається очевидним соціальне замовлення того часу – знайти можливість виправдати соціалізм шляхом критики його "спотворень та глухих кутів", виявити його одвічну гуманістичну природу та надати усьому соціалістичному проєкту характер "цивілізований" та раціональний на протигагу ірраціональному божевільню сталінізму. В горизонті цього завдання Ленін стає провісником горбачовського "соціалізму з людським обличчям", стосовно чого Ціпка недвозначно зазначає: "До речі, суть ленінської концепції також полягала у прагненні поєднати процес побудови соціалізму в Росії з процесом підвищення добробуту робітників та селян, із зростанням культури праці, якої так бракує Росії, із зростанням цивілізованості, раціональності, ефективності, вміння рахувати, думати, торгувати, зважувати".⁹

Окрім апології Леніна, у даному контексті відбувається несподівана на фоні попередньої жорсткої критики вказівка на наявність "гуманістичних складових" у вченні Маркса та Енгельса, що характеризується як "реальний гуманізм", ідеалом якого завжди був "вільний від усіх форм відчуження, щасливий в усій людській повноті громадянин".¹⁰

⁷ Ціпка А. Истоки сталинизма. Очерк 1. О зонах, закрытых для мысли//Наука и жизнь, 1988, №11, С.54

⁸ Так, дослідник пише: "Бухаріна та Дзержинського звинувачували у народництві, у невмінні піднятися до висот класового підходу саме тому, що вони дивились на селян як на людей, бачили, що в масі вони бідні, погано одягнені, ледве здатні утримувати себе та нічого, крім праці, в житті не знають". – Истоки сталинизма. Очерк 2. Превратности "чистого социализма"//Наука и жизнь, 1988. № 12, С. 44

⁹ А.Ціпка Истоки сталинизма. Очерк 4. Не надо бояться правды//Наука и жизнь, 1989, №2, С.57

¹⁰ А.Ціпка. Истоки сталинизма. Очерк 4. Не надо бояться правды//Наука и жизнь, 1989, №2, С.58

Ми детально зупинились на програмній для того періоду статті, оскільки саме вона претендувала на найбільш масштабний, послідовний та “системний” перегляд традиційної оцінки сталінізму у радянській ідеологічній традиції.

Для порівняльного аналізу звернемося до статті іншого видатного “перебудовочного” ідеолога І.Клямкіна “Чому так важко казати правду”, надруковану в журналі “Новый мир”. У цій праці лаконічно повторюються усі головні сюжети, присутні і в дослідженні Ціпка, навіть її назва майже дослівно збігається з назвою одного з нарисів більш об’ємного циклу Ціпка – “Про зони, закриті для думки”. Відкриваючи ці зони та говорячи правду, Клямкін, однак, не здійснює настільки фундаментальний екскурс в історію та теоретичні принципи співвідношення марксизму і сталінізму. Вістря його критики спрямоване переважно на принципи партійного централізму. Ця критика сповнена моралістичного пафосу, характерного для свідомості кінця 1980-х рр. Ключова формула Клямкіна: “Придушення меншості – початок кінця демократії. Кінець демократії – початок тиранії”.¹¹ Пафос проявляється в такій, на перший погляд, незначній деталі, як вживання застарілого для кінця ХХ сторіччя концепту “тиранії”, протиставленої демократії. Це протиставлення, більш характерне для кінця XVIII- початку XIX ст., свідчить, що демократія тут розуміється скоріше як моральна категорія, а не інструментальна, інституційна характеристика, тобто вона стає тотожною “гуманізму”. Протиставляючи таким чином інтерпретовану демократію “військово-казарменому” ідеалу або “тиранії” як його політичному кореляту, Клямкін зауважує: “Військово-казармений ідеал, відкидаючи теперішнє заради майбутнього, позбавляє нас майбутнього. Тому що військово-комуністична економіка використовує людину, не розвиваючи її; експлуатує її фізичну та психічну енергію, а потім відкидає. Навпаки, сучасний ідеал – це ідеал індивідуального саморозвитку, саморуху до вищої кваліфікації, до вищої якості, до вищих проявів творчості”.¹² Якщо ми вчитаемось у характеристики того ідеалу, який відстоює Клямкін, то можна легко побачити, що він не виходить за межі ідеалу, сформульованого молодим Марксом, ідеалу марксистського гуманізму, що передбачає невідчужене існування та творчу реалізацію. У цьому пункті Клямкін повністю погоджується з Ціпком, оскільки обидва дотримуються принципів “гуманістичного соціалізму”, “соціалізму з людським обличчям”.

¹¹ І. Клямкін Почему трудно говорить правду//Новый мир, 1989, №2, С.212.

¹² І.Клямкін Почему трудно говорить правду//Новый мир, 1989, №2, С.236

Підсумовуючи знакові висловлювання провідних "володарів думок" епохи "перебудови", можна сказати, що, окрім ідеологічного завдання "врятування соціалізму" шляхом його концептуального "знищення", відмічені непослідовності глибоко укорінені у мисленні радянського інтелігента, який успадкував від свого попередника - інтелігента російського - психологічну настанову зачарованості Владою, постаттю Великого Інквізитора, втілену в особі Сталіна. Слід зазначити, що операція "десталінізації" суспільної свідомості була важливим кроком на шляху подолання одномірного мислення та формування політичного плюралізму європейського типу, однак цього кроку було недостатньо, оскільки традиції захопленості владою з боку російської інтелігенції призводили до того, що, відкидаючи сталінізм як невдалий проєкт, представники такого типу соціально-політичного мислення зберігали його як принцип.